

מבט חדש (ומחדש) על התהוותה של
האינטליגנציה היהודית באימפריה הרוסית

על ספרו של אלכס ולדמן, הגימנזיסטים: חינוך, אקטיביזם
ועקרונות האינטליגנציה היהודית באימפריה הרוסית. הוצאת
ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים,
תשפ"ג/ג'2023.

פרסום הספר של אלכס ולדמן, שכותרתו הגימנזיסטים: חינוך,
אקטיביזם ועקרונות האינטליגנציה היהודית באימפריה הרוסית,
הינו אירוע משמעותי ומשמח לקהילת חוקרי תולדות רוסיה ויהודי
רוסיה בפרט, ויש לזה כמה סיבות.

ראשית, קורפוס המקורות עליו מתבסס הספר מרשים ביותר.
בלבו נמצאת תגלית ארכיונית חשובה – יומנו של יונה ברכין,
בחור יהודי צעיר, בן למשפחת סוחרים אמידה, אשר נולד בשנת
1865 בעיירה קריצ'ב, עזב את בית המשפחה המסורתית בגיל 14
בשאיפה להתקבל לבית ספר תיכון רוסי ולרכוש בהמשך השכלה
גבוהה, הגשים את חלומותיו אחרי מספר ניסיונות וכישלונות לא
מעטים, הספיק לכתוב ולפרסם מספר כתבות מרתקות על תולדות
יהודי רוסיה, ונפטר בטרם עת בגיל 24. מחבר הספר גילה יומן זה
בארכיון שאול גינזבורג שנמצא במחלקת כתבי היד של הספרייה
הלאומית בירושלים, ועצם הגילוי מעיד על האוצרות שעדיין
מחכים לחוקרים וחוקרות בארכיון זה. המחבר מגדיר את יומנו
של ברכין כ"אגודוקומנט", כלומר, טקסט שמתעד באופן בלתי
אמצעי את חוויות היחיד.¹ אכן, היומן הזה מכניס את הקורא לעולם
האינטלקטואלי והרגשי של האינטליגנט היהודי-רוסי בתחילת
דרכו; המחבר מנתח אותו בעדינות ובמימנות במטרה ברורה
לשמור על קולו המקורי של יונה, ומאמץ זה מניב פרי. יש בספר
זה אווירה מיוחדת אשר מאפיינת את המחקרים שמתבססים על

1 אלכס ולדמן, הגימנזיסטים, עמ' 152.

החומרים הארכיוניים שעוד לא השתמשו בהם בכתבה היסטורית. סביב יומנו של ברכין מתארגנים יפה מקורות היסטוריים אחרים – אלה שעוד לא פורסמו, כמו זיכרונות של שאול גינזבורג ושל אשתו ברכה (ברוניה) גינזבורג, אחותו הצעירה של יונה ברכין, ואלה שפורסמו כבר בשנים הקודמות, כולל יומנים וזיכרונות של שמעון דובנוב, שמריהו לוי, צמח שבר ואחרים. ניתוח מקורות אלו לצד המסמכים הרשמיים של מוסדות חינוך והעיתונות היהודית מהרבע האחרון של המאה ה-19 אפשרו לאלכס ולדמן לתאר את הדיוקן הקולקטיבי של הנוער היהודי מתחום המושב – “ילדי שנות השישים”, לפי הגדרתו של המחבר. הפרוטגוניסטים של הספר הם הצעירים היהודים שלמדו בבתי ספר תיכוניים בשנות השבעים והשמונים של המאה ה-19, והם אלו שכמיהתם ללימודים תרמה ליצירתה של התרבות המיוחדת של האינטליגנציה היהודית-רוסית. אולם הספר מספר לא רק את סיפורם, אלא דרך הניתוח של קבוצת דור זה מאתגר את הפרדיגמות המחקריות הקיימות במחקר אודות יהודי רוסיה (בעיקר את ההפרדה הדיכוטומית בין “יהודיות” לבין “התבוללות”), ופותח פרספקטיבה חדשה על חקר החברה הרוסית-הטרנס-מהפכנית.

הפרספקטיבה המחקרית של הכותב היא הסיבה השנייה להתעניין בספר זה. אלכס ולדמן בוחן את תהליך התהוותה של האינטליגנציה היהודית-רוסית בהקשר חברתי רחב, ובכך מאפשר להבין טוב יותר את מורכבותה של החברה הרוסית האימפריאלית. כדי להעריך את תרומתו של הספר לסוגיה זו נתעכב קצת בהסבר על ייחודיות המבנה של החברה הרוסית בסוף המאה ה-19, ולצורך כך נשתמש בסכמה התיאורטית של ארנסט גלנר (Ernst Gellner) אשר כתב על שלושה מודלים של החברה. הראשון הוא מודל של קהילות מגזריות בהן כל התפקידים נתפסים ומוגדרים במונחים של קשרי דם וקרבה משפחתית, כאשר החובות הפוליטיים, הכלכליים, המשפחתיים והטקסיים של בני הקהילה שזורים זה בזה באופן בלתי נפרד, והסמכות מחוזקת על ידי פולחנים וריטואלים למיניהם. המודל השני, לפי גלנר, הוא החברה הריכוזית בה כוחות המדינה רומסים את המוסדות המגזריים והסולידריות ה“אופקית”

של בני הקהילה. המודל השלישי הוא החברה אשר מורכבת מסוגים שונים של התארגנויות וולונטריות אליהן אפשר להצטרף באופן חופשי וגם לעזוב אותן בחופשיות. הקשרים להתארגנויות אלו לא מקודשים על ידי טקסים ופולחנים, הם ארעיים ואינסטרומנטליים בלבד, אך דווקא הם יוצרים רשת גמישה, "אלסטית" אך גם עמידה של החברה האזרחית.² ייחודה של רוסיה בסוף המאה ה-19 הייתה בכך ששלושת המודלים הללו התקיימו בה בו־זמנית ויחסי הגומלין ביניהם נעשו עוד יותר מסובכים בגלל האופי האימפריאלי של המדינה הרוסית. לפי מפקד האוכלוסין של 1897 – הנאמן והמקיף ביותר בתולדות רוסיה מודרנית – דוברי רוסית היו רק 44.31% מכלל אוכלוסיית האימפריה, ורק ביחד עם דוברי בלארוסית ואוקראינית (אשר נתפסו על ידי השלטון כדיאלקטים של השפה הרוסית) הגיעו לשני שלישים מתושבי האימפריה. עוד עשר קבוצות שהיוו (כל אחת) יותר מאחוז אחד של האוכלוסייה (או יותר מ-1.2 מיליון במספרים אבסולוטיים) היו, לפי מספרים יורדים, פולנים, יהודים, קזחים, טטרים, גרמנים, ליטאים, בשקירים, לטביים, גרוזינים וארמנים. יהודים – הקבוצה השנייה בגודלה בין מיעוטי האימפריה הרוסית – היו, לפי מפקד אוכלוסין זה, 4% מאוכלוסיית האימפריה ו-49% מכלל יהודי העולם, והמספר האבסולוטי שלהם הגיע בשנה זו ל- 5,189,400 אנשים.³ ביחד, המבנה ה"משולש" של החברה, והאופי הרב־לאומי שלה, יצרו מורכבות שחייבים לקחתה בחשבון כאשר מנסים להסביר את ההתפתחויות שהתרחשו במישור החברתי של האימפריה הרוסית. אולם, שדה המחקר בלימודי רוסיה בנוי כך, שכל אחת מקבוצות הלאום בדרך כלל נחקרת בלי התייחסות לקבוצות אחרות (היוצא מן הכלל שמעיד על הכלל, מבחינה זו, הוא הספר הפונדמנטלי של אנדראס קפלר)⁴, והמחקר

Ernest Gellner, "The Importance of Being Modular," in John A. 2
Hall, ed., *Civil Society: Theory, History, Comparison* (Cambridge: Polity
Press, 1995), pp. 33–35.

Theodore R. Weeks, *Across the Revolutionary Divide: Russia and 3
the USSR, 1861–1945* (Oxford: Wiley-Blackwell, 2011), p. 90.

Andreas Kappeler, *The Russian Empire: A Multi-Ethnic History* (London 4

על ה"ליבה" הרוסית של החברה האימפריאלית, באופן פרדוקסלי, מחולק פחות או יותר לפי שלושת המודלים של גלנה. יותר מזה, לפי ההיררכיה המחקרית, רוב המחקרים הוקדשו עד לזמן האחרון לפעילות המדינה האוטוקרטית אשר נתפסה כגורם עיקרי ליצירת חברה מודרנית ברוסיה. התמקדות זו נבעה, במידה רבה, מהגישה המסורתית שמהותה באה לידי ביטוי בניסוחו הקיצוני של אנטוניו גראמשי: "ברוסיה המדינה הייתה הכול, והחברה האזרחית נשארה אמורפית ולא מפותחת (primordial and gelatinous)".⁵ המצב במחקר התחיל להשתנות בעשורים האחרונים כאשר הופיעו עבודות חדשניות על חיי קהילות האיכרים, ועל התארגנויות וולונטריות, כגון רשתות של חוגים פורמליים ובלתי פורמליים, אגודות עם תקנונים כתובים וחוגים קטנים ללא שום מסגרת פורמלית. אולם עדיין מעטים המחקרים אשר בוחנים קשרים ומעברים בין "עולם הקהילות" לבין "עולם האגודות", או בודקים כיצד בני מגורים שונים ונציגי הארגונים הוולונטריים השתמשו במוסדות המדינה לקידום מטרותיהם.

ספרו של אלקס ולדמן שובר את הגבולות הבלתי־נראים בין תחומי המחקר. הוא מראה כיצד הצעירים היהודים, אשר עזבו את קהילותיהם בעיירות הקטנות בכוונה להגיע לעיר הגדולה נאבקו כדי להתקבל לבתי ספר תיכוניים רוסיים שאמורים היה לפתוח לפנייהם אפשרות לעלות בסולם החברתי הרשמי של האימפריה. אך זה רק שלב הראשון של המעבר: ולדמן בוחן גם כיצד, בדרך לבתי ספר או במהלך הלימודים בהם, הנערים היהודים (והנערות היהודיות) נכנסו לעולם ההתארגנויות הוולונטריות, במיוחד לחוגים להשכלה עצמית אשר קמו ליד בתי ספר, בתוך בתי ספר ומחוץ להם, ובאופן זה לקחו חלק ביצירת הרשת המגוונת של החברה האזרחית. הפרוטגוניסטים של הספר, אם כך, לא רק עברו בין ספרות חברתיות, אלא גם חיברו ושילבו ביניהן. יותר מזה,

Routledge, 2013).

Antonio Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*, edited and 5 translated by Quintin Hoare and Geoffrey Nowell Smith (New York: International Publishers, 1971, 238.

המחבר מדגיש את החשיבות של בחינת התהליך (והמושגים המתאימים לכך) של "חציית גבולות בין-מגוריים", כולל הצורך לבדוק מחדש האם זה אפשרי לקבוע, "היכן מתחילה אקולטורציה והיכן מסתיימת? וכיצד התקדמות של תהליכי השתלבות וטמיעה מתקשרים לתנועה במרחב, ... ומה משמעותה של תודעה לאומית במציאות שבה הגבולות בין יהודיות ללא-יהודיות מטושטשים יחסית?".⁶ גישה מחקרית זאת של המחבר מארגנת את הנרטיב המרתק של הספר, וזאת הסיבה השלישית לקרוא אותו.

הנרטיב של הספר בנוי בצורה של מעגלי ניתוח. במרכז המעגל הראשון נמצאים בתי ספר תיכוניים במחוזות המערביים של תחום המושב; את בתי ספר האלו מנתח המחבר גם כ"מנגנון ביורוקרטי" וגם כ"שדה חברתי".⁷ ממוקד זה יוצאים המעגלים אשר מתרחבים "החוצה", למרחב החברתי של תחום המושב, ופנימה, לעולם האינטלקטואלי של נוער יהודי לומד, תוך התייחסות לקבוצה וליחידים. מבנה נרטיבי זה משתקף בחלוקת הספר לפרקים. בפרק הראשון הוצג הדיון על בתי הספר התיכוניים כמערכת חברתית המתאפיינת בפרקטיקות ובדפוסי חברות (סוציאליזציה) ייחודיים; הפרק השני הוקדש לבחינת מקומם של תלמידי התיכון היהודים בהקשר החברתי הרחב של יהדות רוסיה, ולבדיקת הקשר בין הרקע החברתי שלהם לבין סיכויי הקבלה לבתי ספר ורמת ההצלחה בלימודיהם שם. הפרק השלישי והרביעי מנתחים את מקומם של התלמידים היהודים במרקם החברתי שהתהווה בבתי ספר רוסיים, בוחן את עולמם החברתי, הרעיוני והתרבותי של התלמידים היהודים, ובפרט את התפתחותה ומאפייניה של תרבות המשנה האקטיביסטית שהתגבשה בקרבם בתקופה הנידונה, כולל השפעתה על ההזדהות הלאומית שלהם. הפרק החמישי מעביר שוב את הזרקור על החברה היהודית שמחוץ לבתי הספר התיכוניים ומתמקד בחוגי עיון וקריאה שהתפתחו בקרב בני הנוער היהודים שלא נמנו עם תלמידי מערכת ההשכלה הממלכתית, ומתאר דפוסי

6 ולדמן, הגיימניסטיס, עמ' 8-9.

7 ולדמן, הגיימניסטיס, עמ' 24. בספר נבחנו בתי ספר תיכון בגוברניות (מחוזות) ויטבסק, מוגילב ומינסק - שם, עמ' 11.

אקולטורציה ורוסיפיקציה שאפשרו את הקמתם של חוגים כאלה. הפרק השישי מהווה עיון מיקרו־היסטורי בעולמו הפנימי של נער יהודי ומוקדש כולו לדמותו של יונה ברכין, והפרק השביעי, המסכם, חוזר לשאלה ממנו התחיל הספר, דהיינו להגדרתם של פעילי הציבור היהודי שהתהוו כדור בשנות השבעים והשמונים של המאה ה-19 כ"אינטליגנציה יהודית־רוסית".

לאורך כל הספר מודגש שהמציאות האימפריאלית היא שעיצבה את דפוסי הניעות שמשכו את התלמידים – יהודים ולא־יהודים – אל בית הספר רוסי. בתי ספר הללו היו, לפי המחבר, "אתרי מפתח של חברות אימפריאלי, השתלבות ורוסיפיקציה."⁸ אולם, מציין ולדמן, כאן נוצרו גם קשרים עם בני כיתה פולנים, בלארוסים ואחרים. לכן, לצד בחינה של הפן הרשמי של מערכת החינוך, הספר בוחן את בתי הספר התיכוניים כמקומות מפגש בין "הממסד הרוסי, השיח הציבורי הרוסי וקבוצות אתניות שונות".⁹ מתוך גישה זו הוא מתמקד בעיקר באינטראקציה חברתית ובסוציאליזציה בלתי פורמלית שהתרחשו בבתי ספר תיכוניים.¹⁰ כתוצאה מחברות זאת, טוען המחבר, נוצרה "תרבות המשנה הביקורתית והאקטיביסטית של הנוער היהודי הלומד". מרחב ההשפעה של תרבות זו היה רחב יותר מאשר השטח של הגימנסיות או בתי הספר הראליים עצמם, וגלי ההשפעה הטביעו את חותמם "על ההקשר הרעיוני הכללי בתחום המושב",¹¹ אשר בא לידי ביטוי, בין היתר, בהתרחבות של רשת החוגים הלא פורמליים של נערים ונערות, ובעיקר חוגים להשכלה עצמית.

עד כמה ייחודית וחדשה הייתה תופעה זו? חוגים (או קרוז'קי בשם המקורי הרוסי) של קרובים וחברים החלו להופיע ברוסיה עוד במאה ה-18, ומוסדות חינוך היו אחת הזירות בהן חוגים כאלה השתרשו במיוחד. אולם תופעת החוגים הלא פורמליים קיבלה משמעות חדשה בשנות הארבעים של המאה ה-19. אירינה פפרנו

8 ולדמן, הגיעניזיסטיס, עמ' 9.

9 ולדמן, הגיעניזיסטיס, עמ' 206.

10 ולדמן, הגיעניזיסטיס, עמ' 190.

11 ולדמן, הגיעניזיסטיס, עמ' 149.

(Paperno), אחת החוקרות המובילות של התרבות הרוסית, מדגישה את חשיבותם של קרוז'קי מתקופה זו להתגבשותה של האינטליגנציה הרוסית. לפיה, החוגים האינטימיים של האינטלקטואלים אשר התנכרו למדינה ולחברה ה"גדולה" היו המוסדות העיקריים בהם התהווה הדור הראשון של האינטליגנציה.¹² בשנות השישים תופעת החוגים, ובעיקר החוגים לקידום הידע, הלכה והתרחבה כחלק מפעילותן של אגודות וולונטריות "ממוסדות" וגופים ממשלתיים.¹³ חוגים להשכלה עצמית החלו לקום בשנות השבעים, בעיקר בקרב תלמידי בתי הספר וסטודנטים באוניברסיטאות, ואם נתייחס אליהם כשלב בתהליך התפתחותה של "תרבות החוגים", מתבקשת השאלה, באיזו מידה אפשר לראות בחוגים אלו מוסדות בהם התהוותה האינטליגנציה הלאומית, כולל האינטליגנציה היהודית, כחלק מהחברה הרוסית הרב-לאומית. הספר מאפשר להבין מה היה מיוחד בחוגים של שנות השבעים בהשוואה להתארגנויות מסוג זה בדורות הקודמים. לא רק גילם הצעיר של המשתתפים, העיקרון הלאומי שהיה בולט בחלק ניכר מהחוגים ותפיסת העולם הפוזיטיביסטית שהייתה דומיננטית בהם, אלא גם קשרים בין החוגים השונים שנמצאו ברחבי האימפריה אפיינו את תופעת החוגים החדשים האלו. כך, המחבר מביא כדוגמה את החוגים להשכלה עצמית שהוקמו על ידי התלמידים הפולנים בבתי ספר במינסק, סלוצק ופינסק. בחוגים אלו קראו בחיבורים מאת בוקל, דרווין, רנן, מיל, פרודון, פסקל ומרקס, אשר נשלחו לחברי הקבוצה על ידי סטודנטים פולנים מפרטרבורג ומוורשה.¹⁴ תיאור זה כבר מסמן את הקשר בין החוגים של הצעירים שלמדו במרכז רוסיה ובפריפריה. עדות אחרת לקיום רשת רחבה של חוגים

Irina Paperno, "Personal Accounts of the Soviet Experience," 12 *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, vol. 3, no. 4 (Fall 2002), pp. 577–610, here 585–86.

Joseph Bradley, "The St. Petersburg Literacy Committee and 13 Russian Education: Government Tutelage or Public Trust?," *Russian Review* vol. 71, no. 2 (2012), pp. 267–94.

14 ולדמן, הגיעניזיסטיס, עמ' 117.

להשכלה עצמית אפשר לראות באזכור של "פרוגרמה להשכלה עצמית" בה יכלו להיעזר קוראים בספריה הציבורית בעיר מוגילב ובחנות ספרים יהודית שפעלה בעיר בשנת 1883.¹⁵ דוגמה זו מראה כיצד נוצרה תשתית לפיתוח הרגל של קריאה אשר שימש גם ככלי הכרחי לקבלה לבתי ספר תיכוניים וגם כאמצעי להשתלבות בחברה האזרחית האימפריאלית המורכבת, בין היתר, מחוגי ידע למיניהם. אולם יש בסיפור הספריות היבט נוסף. בתחילת שנות התשעים, כאשר הרעיון של "השכלה עצמית" הפך לפופולארי ביותר בשיח הציבורי הרוסי ונוצרו ארגונים וולונטריים אשר פיתחו פרויקטים רחבי היקף לקידום "השכלה מרחוק", זיהו יזמי הפרויקטים הללו קהל קוראים חדש, דהיינו נשים צעירות אשר לא יכלו להשלים את השכלתן. אכן, כפי שמראה ולדמן בספרו, בחוגים להשכלה עצמית אשר הופיעו מחוץ לכותלי בתי ספר לקחו חלק גם בחורות. למרות שההיבט המגדרי לא נמצא במוקד תשומת הלב של המחבר (והסיבה לכך נעוצה, בראש ובראשונה, במבנה של מערכת החינוך האימפריאלית, ועל כך כותב ולדמן במבוא לספר), ניתוח הפעילות של החוגים להשכלה עצמית מאפשר להתחקות אחרי ערוצי הכניסה של בנות יהודיות לעולם הלימודים ולחברה האזרחית של האימפריה הצארית.

עוד היבט חשוב אשר מבהיר הדיון על החוגים להשכלה עצמית הוא עניין הסולידריות, או "רוח החברות" (טוברישצ'סטבן, במונחים של התקופה הנחקרת), ממנה צמחה "מחויבות פעילה" שאפיינה את האינטליגנציה באשר היא. מבחינה זו מעניין להשוות את העדויות עליהן מתבסס הניתוח של ולדמן עם אלו של יוסיף גסן (Gessen), יליד שנת 1865 (כמו יונה ברכין), פעיל חברתי, עורך עיתונים ליברלים המזוהים עם המפלגה הקונסטיטוציונית-דמוקרטית ("קדתיים", לפי ראשי תיבות בשפה הרוסית), ומחבר זיכרונות מרתקים על ילדותו באודסה ועל לימודיו בגימנסיות בעיר דרומית זו. גסן מדגיש שעקרון ה"טוברישצ'סטבו" היה דומיננטי

15 שם, עמ' 142.

בקרב התלמידים, ולפעמים אף הכריח אותם לקחת חלק (לפחות באופן פסיבי) בדברים "שגם השכל וגם הרגש התנגדו להם".¹⁶ בדומה למצב שמתאר ולדמן לגבי בתי ספר תיכוניים באזור הצפוני של תחום המושב, גסן מספר על הצטרפותו לחוג הלא פורמלי של התלמידים כחלק הכרחי של הפרקטיקה הבית-ספרית בתקופה זו ומסביר מדוע לא העז לעזוב את החוג למרות שלא הרגיש בו בנוח: "הצטרפתי לאחד החוגים להשכלה עצמית, ניטרליים מבחינה פורמלית, אך למעשה זרועים רעיונות אנטי-ממשלתיים. המדריך בחוג היה גימנזיסט מהגימנסיה שלנו, תלמיד מכיתה שמונה; הוא נתן הרצאות בהיסטוריה רוסית... קדרות פניו המאולצת ונטייתו לפסוק דעות בלתי ניתנות לערעור דחו אותי, והייתי עוזב את החוג מיד, אך כבר הרגשתי מחויבות ל«מהפכנות» אשר לא הייתה צריכה להיות תלויה בסימפטיה או באנטיפטיה אישית".¹⁷ אווירה שונה שרדה בחוג דומה אליו הצטרף גסן לאחר המעבר לגימנסיה אחרת. בבית ספר זה, הוא כותב, "נוסד חוג עצמאי ללא מדריך, הוקמה ספרייה, היינו מארגנים טיולים מחוץ לעיר. הדמות המובילה בחוג היתה בחור גדול, ארבע שנים מבוגר ממני, רופא בזמסטבו לעתיד. הוא היה נגד פעילות מהפכנית באופן עקרוני, וזה דרש גבורה לא מעטה בתקופה זו".¹⁸

עדות נוספת זו של גסן, ובמיוחד אמירותיו לגבי היחס למהפכנות בקרב תלמידי גימנסיות בשנות השבעים, עוזרת להבין את ההתלבטויות והדילמות של הדמות המרתקת ביותר בספרו של ולדמן – זו של יונה ברכין. כמו חברו של גסן, ברכין מסתייג מהמהפכנות הרדיקלית – הדוגמה שמביא המחבר היא רשימותיו של ברכין לאחר ניסיון ההתנקשות (בשלב זה עוד לא מוצלח)

.I.V. Gessen, *V dvukh vekakh: zhiznennyi otchet* (Berlin, 1937), pp. 22–23 16

שם, 37. 17

18 שם, 39. זמסטבו היה מוסד לשלטון המקומי שנבחר על ידי אוכלוסיית האזור והיה אחראי על רווחת הציבור. יצירת מוסדות הזמסטבו נתפסה כאחד ההישגים הגדולים של הרפורמות בתקופת אלכסנדר השני, והדמות של "רופא בזמסטבו" נתפסה כסמל של משרת הציבור על ידי הקהל הליברלי בסוף המאה ה-19.

בקיסר אלכסנדר השני. ברכין לא מעודד את המעשה, אך מנסה להסביר את הסיבות להתפתחות התנועה הסוציאליסטית ומפגין בכך את עצמאותו האינטלקטואלית.¹⁹

התהוות ההשקפות של ברכין נבחנת בספר כחלק מהתפתחות והתבגרותו האישית. תהליך זה מתחיל מאמביוולנטיות ביחס לעיירה שיונה עזב ושאותה הוא מתאה, בהתאם לסטראוטיפים שכבר התקיימו בעיתונות היהודית בשפה הרוסית, כ"ביצה" ממנה עליו להציל את אחותו הצעירה.²⁰ אולם בתקופת חזרתו הזמנית לקריצ'ב יונה כבר רואה אותה אחרת ומציין את קיומה של קבוצת חברים וחברות שחלקו עמו "עניין בספרות בת הזמן וברכישת השכלה, ואף ניסו לארגן ערבי קריאה משותפים" ולהקים ספריה.²¹ חשוב מאוד הדגש של הספר על כך, שהתגבשות העמדה העצמאית של יונה מתרחשת כאשר שהוא מגלה אנשים בני גילו עם שאיפות דומות. ולדמן מראה את חשיבותו של "גילוי הדור" תוך ניתוח מוטיב ה"בריחה" מהעיירה (ומהמשפחה) לערים הגדולות שסימלו את עולם הקדמה, אשר חוזר על עצמו לא רק ביומנו של יונה אלא גם בדיווחים בעיתונות בת זמנו, בכתבי זכרונות, וגם בעיבודים ספרותיים על התקופה הזו.²² האלמנט החשוב בסיפורי הבריחה הוא תמיכה (מוראלית ולפעמים אף "לוגיסטית") של בני אותו הגיל, למרות שבפועל, טוען המחבר, מעבר מעיירה לעיר הגדולה התאפשר בדרך כלל בזכות עזרתן של המשפחות. הדוגמאות של "בריחה משפחתית" מעידות על עזרה כזאת, והמקרה של יונה ואחותו הצעירה ברונה מהווה אחת מדוגמאות אלו. במקרה זה אכן היה מדובר על התנגדותה של סבתם אשר גידלה את יונה וברונה, כך שבסוף ברונה נאלצה לברוח מבית סבתא ומקריצ'ב. אולם, כותב המחבר, "לא הייתה זו בריחה דרמטית באישון ליל, כי אם נסיעה במסווה של ביקור אצל הדוד לייב שבמוגילב, אשר

19 ולדמן, הגיטיניסטיס, עמ' 174.

20 שם, עמ' 163.

21 שם, עמ' 164.

22 שם, עמ' 166.

הסתיימה בהצטרפות אל האחים הבכורים במינסק²³ מעניינת המסקנה של ולדמן בנוגע לסתירה בין דימוי ה"בריחה" לבין המציאות בה דווקא תמיכה כלכלית ניכרת של המשפחות שיחקה תפקיד חשוב במעבר ל"עולם המאור של ההשכלה". ולדמן מסביר אותה כתוצאת ההשפעה העמוקה של העיתונות והספרות בת הזמן (רוסית או יהודית בשפה הרוסית), ובעיקר "השיח הרוסי הביקורתי" על התגבשותו של עולם הדימויים והרעיונות של הצעירים היהודים. גם מבחינה זו מודגשת השתייכותו של יונה לדור חדש, וכדי להסביר את משמעותה של חוויה דורית זו, ולדמן עורך השוואה בין דרכי ההתחברות לתרבות הרוסית של בני דורו של יונה ברכין ובני הדור הקודם של המשכילים, אותו מגלם בספר לב לבנדה:

בשלהי שנות השישים ובראשית שנות השבעים היה לבנדה, המשכיל הרדיקלי, הפקיד היהודי בממשל הרוסי והסופר היהודי רוסי, חלק מקבוצה מצומצמת למדי, שנציגיה הספורים והמבודדים היו פזורים על פני ערי תחום המושב. ברכין, לעמת זאת, הגם שלא היה בהכרח דמות מייצגת, היה חלק מקבוצה נרחבת יחסית של צעירים יהודים בעלי השקפה ביקורתית שגילמו וקידמו את מהלכה של אקולטורציה מתגלגלת בחברה היהודית. לאור זאת ברור שכאשר התיישב ברכין על ספסל הלימודים בבית הספר הריאלי הוא לא היה זקוק להכנה גדולה כדי להפוך לחלק אינטגרלי מהשיח הביקורתי שהתקיים בקרב חלק מתלמידיו של מוסד זה.²⁴

מסקנה זו מסמנת לא רק תהליך אמוץ רעיונות, נורמות ודפוסי התנהגות של האינטליגנציה הרוסית על ידי הנוער היהודי הלומד של שנות השבעים, אלא גם את אופן השתלבותם של יהודים מלומדים בשורותיה. התהליך הארוך של ההשתלבות, לפי ספרו של ולדמן, החל מקריאה אינטנסיבית בספרות הרוסית, התחזק דרך היכרות עם בני אותו הדור בעלי שאיפות דומות מהם אפשר

23 שם, עמ' 167.

24 שם, עמ' 172-173.

היה לפעמים לרכוש את הידע הבסיסי עוד בהיותם בעיירות הולדתם (מה שמגדיר ולדמן כ"אקולטורציה מתגלגלת"). תהליך זה נמשך ביתר שאת בחוגים להשכלה עצמית והושלם במוסדות לימוד ממשלתיים כאשר מדיניות האינטגרציה הסלקטיבית בנוגע ליהודים, כפי שמוכיח וולדמן, יצרה מקומות כמו וילנה, מנסק, ודורפט בהם יהודים מתחום המושב יכלו לרכוש השכלה גבוהה ומקצוע, וכתוצאה מכך להפוך לרופאים המשרתים במרחב הכפרי הרוסי או לעורכי דין במוסקבה או בפטרבורג אשר עיצבו במידה רבה את דמותה של האינטליגנציה הרוסית.

אולם, כפי שאפשר להסיק מהספר, השאיפה לתרבות הרוסית לא מוחקת, אלא מחדדת את זיקתם של היהודים הצעירים ליהדות, אך בו בעת גורמת לפרשנות של היהדות באשר היא במונחים חדשים, מודרניים באופיים. סוגיית היהדות של המשכילים בהתהוותם נבחנת בספר בעיקר דרך ניתוח קפדני ומעמיק של יומנו של ברכין ומסתכמת במסקנות מסקרנות, הגם שעם חלק מהן קשה להסכים. מחד גיסא, טוען ולדמן, היהדות של ברכין "ליוותה אותם במסעותיו" בדמותם של חבריו מהעיירה, מחשבות וטרדות הקשורות למצב היהודים ומעמדם החוקי ואף "בדמות ביקור סמלי בבית הכנסת בסמולנסק", ותיאור זה ניתן לייחס לרבים מבני דורו.²⁵ מאידך גיסא, מדגיש המחבר, עם עזיבת העיירה בגיל ההתבגרות נוצר מצב שאפשר (וכפי שניתן להסיק, אף דרש) הגדרה מחודשת של זהות יהודית והשתייכות ליהדות. ברכין אכן חוזר מספר פעמים לסוגיית יהדותו, ומתאר אותה כהשתייכות ללאום היהודי מתוך בחירה אישית וכמחויבות שאמורה להיות קולקטיבית. קיום הלאום היהודי, לפי תיאור זה, היא תופעה היסטורית שתלויה בעיקר בהתייחסות ליהודים מצד העמים שבקרבתם הם חיים. עד שהעמים האלו "יחדלו להזכיר להם על כל צעד ושעל שהם יהודים, עד לאותה עת על כל יהודי לדעת שהוא – יהודי, עליו לדעת שנוולד בשבת רב סבל [...] זה, וכחלק ממנו עליו לדאוג להקטנת סבלותיו. כלומר עד אותה עת צריכים להתקיים פטריוטים יהודים" – כותב ברכין

25 שם, עמ' 181.

ביומנו, ומגדיר את עצמו בהקשר של תפיסה כללית זו באופן חד משמעי כ"פטריוט יהודי".²⁶ אולם דווקא ההיסטוריוזם של תפיסתו מביא את יונה למסקנה פרדוקסלית. מתוך הערכתו את מצבם של היהודים באימפריה הרוסית בנקודת הזמן הספציפית – שנת 1880, כאשר שוב עלתה התקווה להמשך הרפורמות הליברליות, יונה מכריז: "בכל נימי נפשי אני מוכן לפעול לטובתם של היהודים, כלומר להתאחדותם עם הרוסים, שכן כך דורשת ההיסטוריה. אבל ברגע שאיווכח שרוסים אינם מבדילים בין יהודי לרוסי [...] אהיה רוסי, רוסי וזהו. אני מוכן [...] לשכוח את מוצאי, את ההיסטוריה שלי, את כל שקושר אותי אל היהדות."²⁷

אחרי ויודיו נלהב זה עולה לקורא השאלה – כיצד השפיעו על השקפותיו של יונה האירועים הטרגיים של פוגרומים נגד יהודים אשר התרחשו אחר רצח הצאר אלכסנדר השני, בשנים 1881–1882? המחבר מקדיש תת־פרק מיוחד לבידור שאלה זו. ההשפעה אכן ניכרת: ברשימותיו באוקטובר 1881 "מוותר ברכין על חזון ההשתלבות ברוסיה ומאמץ את העמדה שהמוצא הסביד ביותר הוא הגירה יהודית המונית לאמריקה". הוא עושה זאת, כפי שמוסבר בספר, במקביל להתעוררות השיח היהודי הציבורי אודות פתרון ההגירה, ובניגוד לחברים בביל"ו שבעקבות אותם האירועים קראו להפוך את הכמיהה לשיבת ציון לתוכנית פעולה מעשית.²⁸ עם זאת, רעיון ההגירה משתלב אצל יונה עם מחשבות על תודעה עצמית לאומית: באפריל 1882 הוא משתמש במונח זה כאשר הוא מתאר כיצד יהודי רוסיה "התפכחו לפתע, ראו את מצבם האמתי, את חזותם האמתית של אחיהם – עמיתיהם [הרוסים], חזות שפלה, מעוררת החלחלה ואימה."²⁹ אולם למרות הפסימיות שלו, ברכין עצמו לא עוזב את רוסיה, להפך: הוא ממשיך במאמציו להתקבל לבית ספר תיכון גם ב-1881–1882, ומאמצים אלו הוכתרו בהצלחה כאשר הוא "הצליח לפלס את דרכו

26 שם, עמ' 182.

27 שם.

28 שם, עמ' 186.

29 שם, עמ' 188.

אל בית הספר הריאלי במינסק".³⁰ ולדמן מנתח גם את הדעות וגם את הצעדים הפרקטיים של יונה, ומגיע למסקנה פרדוקסלית לא פחות מאשר דעותיו של ברכין עצמו. לפי דעתו, "סיפורו של ברכין מלמד שבמציאות שבה לא הייתה כל סתירה יסודית בין מגמות כגון רכישת השכלה, אימוץ רעיונות חברתיים ופוליטיים מודרניים ויצירת זיקה עמוקה לתרבות הרוסית ובין מגמות יהודיות קולקטיביסטיות, אירועי 1881–1882 אמנם עוררו זעזוע, אך לא מוטטו את התפיסה הערכית והרעיונית."³¹ המחבר מאפיין תפיסה זאת של הצעירים הלומדים כ"מערבית-פרוגרסיבית מובהקת", "ביקורתית", "אקטיביסטית", ו"פרטיקולריסטית יהודית", אשר ביחד ניתן להגדירה כמודרנית. אולם, הוא טוען, ראיית העולם של ברכין "איננה תואמת להגדרות של לאומיות", ובכך הוא מוותר על ההזדמנות להמשיך ולנתח את ההשקפות של ברכין ובני דורו דווקא בהקשר של הוויכוחים – ההיסטוריים וההיסטוריוגרפיים – על הדרכים השונות של ההתפתחות הלאומיות בכלל, ועל הרעיון של הלאומיות ה"וולונטרית", אשר לפי הספר משך את ברכין במיוחד. אולם דווקא השאלות העולות מקריאת הספר ומסקנותיו הבלתי צפויות של המחבר הן עוד סיבה להתעניין בספרו של ולדמן ולהשתמש בו בקורסים האוניברסיטאיים לתולדות עם ישראל ולהיסטוריה הרוסית. כפי שמבטיח המחבר בתחילת הספר, לאורך פרקיו הוא חושף "דינמיקה חברתית-רעיונית אשר איננה נגלית בבחינה ביוגרפית צרה או במבט על היבטים רעיוניים או ספרותיים בלבד."³² בסוף הקריאה ניתן להגיד שיצירתו אכן מהווה מבט חדש – ומחדש – על התהוותה של האינטליגנציה היהודית-רוסית אשר ניסתה לחבר בין העולמות התרבותיים ובכך גם שינתה אותם.

ורה קפלן, החוג להיסטוריה כללית, אוניברסיטת תל אביב

30 שם, עמ' 189.

31 שם.

32 שם, עמ' 191.

Vera Kaplan

A new (and fresh) perspective on the emergence of the Jewish intelligentsia in the Russian Empire

Review of Alex Valdman, *Problems of Discipline: Secondary Education, Activism, and the Origins of the Jewish Intelligentsia in the Russian Empire*. Magnes Publishers, The Hebrew University of Jerusalem, 2023.

This article examines the contribution of Alex Valdman's book to the study of Imperial Russia in general and Russian Jewry in particular. It argues that his distinctive contribution to the scholarship is the result of certain innovative features of his research, and first and foremost the corpus of documents on which the book is based, including the author's archival discovery of a precious ego-document, the diary of Iona Berkhin. Berkhin, the scion of a prosperous and traditional Jewish family, was born in 1865, left his family at the age of 14 in order to attend a Russian secondary school (gymnasium), in the hope of attaining higher education, and he almost accomplished his dream but died when he was only 24 years old. Valdman's profound analysis of this and other personal and official documents, provides the reader with a vivid portrait of the intellectual and emotional world of young Jews who aspired to obtain an education beyond the narrow limits of the Pale of Settlement, while retaining their emotional connections with their home shtetls. A second feature is the author's particular research perspective that enables him to examine the pro-